

İSLÂM FEODALİZMİ

Yazan :

A. N. Poliak

Çeviren: **H. Z. ÜLKEN**

Bu makale, muhtelif devirlerde (hususile Arab ve Garbî Türk) müslüman memleketlerinde mevcut olan muhtelif feodal sistemlerin mukayeseli tetkikine dair bir teşebbüstür. Bu sistemlerin kronolojik bir sıraya göre sayılması bize mümkün gibi gelmiyor. Zira böyle bir sıra muhtelif memleketlerde aynı değildir; ve aynı zamanda uzun bir inkitadan sonra bir sistemin tekrar eski haline döndüğü vaziyetleri de görüyoruz.

İslâmî *İktâ* tarihini, Mısırdaki Salâhaddinî Eyyubî saltanatı ile, iki ayrı devre taksim etmek isteyen C. H. Becker'in misali pek cesaret verici görünmüyor (1). Bu taksimi El-Mikrizî'nin bir faslından (2) almıştır: Bu müverrih yalnız birinci sistemi, yani haracın tediyesine karşı devlet topraklarının iltizamını (affermage) tarif eder. İkinci sistem Becker tarafından devlet malikânelerine ait iradın askerlere istifade suretinde verilmesiyle tarif edilmektedir ki, bu sistem askerleri bu malikânelerin sahibi haline koymadığı gibi, hattâ varidatın toplanmasını da devletin elinde bırakıyordu. Bu tarifi menbalar teyit etmedi; ve öyle görünüyor ki, sonradan bizzat Becker de bunu reddetti (3).

Becker ikinci sistemi "Türk" adıyla ifade ediyordu, fakat Mısırın Osmanlılar tarafından zaptı orada yeniden birinci sistemi hâkim kılmıştır; ve bundan maada Eyyubî (4) feodalitesinin ve Memlûk feodalitesinin askerî karakterleri haricinde müşterek birçok vasıfları olduğu da pek görülüyor. Eğer Becker'in Mısır için taksim etmiş olduğu bu taksim bize doğru gelmiyorsa bütün islâm âlemi için buna benzer bir taksim yapma fikrinin de tahakkuk edemeye-

ceği meydandadır. Binaenaleyh biz, Becker'in taksimi yerine başka bir taksimi ikame etmeyi değil, ancak muhtelif islâm feodal sistemlerinin başlıca müşterek vasıflarını tahlil etmeyi teklif ediyoruz.

A. Öyle görünüyor ki bu sistemlerin karabeti başlıca, *feodallerin şehirlerde temerküzü* hâdisesi üzerine müessestir: Garpte ise bilâkis feodaller şatolarda dağılmaktadır. Bu temerküz tarihî ve coğrafi sebeplerin tevafuku sayesinde, daha iyi inkişaf eden para münasebetleriyle mümkün olmuştur. Biz bu tarihî sebepler arasında şunları sayabiliriz: Roma imparatorluğunun inhitatı esnasında yakın Şarkın Garp kadar boş (metrûk) olmaması; ve yabancı feodal sınıfla yerli halk arasında mevcut olan, ve birincilerini eski şehirlerden ayrı (5) fakat iktisadî faaliyet merkezleri olmaya kabiliyetli büyük askerî cantonnement'lerde yerleşmeye sevkeden millî tezad (Antagonizm). Burada, ilk halifeler, Abbasîler, Fatımîler, ve daha küçük hanedanlar tarafından bu tarzda tesis edilmiş olan muhtelif şehirleri saymağa ihtiyacımız yoktur; Memlûkler de bu liste içerisine girebilirler, zira Kahire iç kalesinin binaları, sultanın ve azadlı olmıyan sultanî Memlûklerin oturduğu (Salahaddin tarafından tesis edilmiş, fakat Memlûkler tarafından genişletilmiş olan) *Kal'at-ül-cebel*, o zamanki Kudüs kadar vâsi bir saha kaplıyordu (6). Maamafh bu tezad (Antagonizma), meselâ Fatih Guillaume zamanındanberi İngilterede baronlarla yerli halk arasında mevcut olan ve orada feodallerin şatolara dağılmasına asla mâni olmayan tezaddan hiç de daha büyük değildi. Öyle görünüyor ki, bundan dolayı fizikî coğrafyanın bu sahada büyük bir mes'uliyet hissesi vardır. İslâm âlemi coğrafî noktadan, Avrupayı medarî sahalardan ayıran akîm bir mıntakadır, ve bu mıntakanın halkı, ekseriyet itibarile, vahalarda, büyük nehir vadilerinde ve dağlarda temerküz etmiştir. Vahaların mahdut sahası (aire) oraya hâkim olanların birbirine uzak yerlere yerleşmelerine mâni oluyor, meskenlerini aynı menba (veya menbalar) civarına kurmaya mecbur ediyordu.

Muhammed için *cadis* âlem münferid şehirler (qurâ) dan mürekkepti, ve bütün dünya tarihi "şehirler tarihi" *Enba-ül-kurâ* dır (7). Uzvî bütün olmak itibarile "memleket" onun için hemen hemen ulaşılmaz bir şeydir: Mısır, onun için bir şehir, *Medinedir* (8); Filistin de bir şehir; *karyedir* (9). ve yalnız hayatı.

nın sonuna doğru yabancı bir tâbir olan *Arzı Mukaddes* (La terre sainte) tâbirini kullanıyor (10).

Fakat diğer cihetten şato (kasır) onun için şehrin bir kısmından, bir kuyu (Biiir) etrafında sakin olan ahalinin müşterek sığnağından ibarettir (11). Dağlık mıntakalarda, birbirinden vadiler ve taşlık meyillerle ayrılmış olan mezru sahalarda, büyük kasabaları doğuruyor, ve köylü reisleri (daima emîrlerden ve ecnebi menşeli şövalyelerden daha aşağı derecede gelen) feodal sınıfın âzaları olduğu zaman bu kasabalar onların makarrı oluyor. Lübnanlı Buhterî'lerin evleri Tel-el Ammarna devrinin Kenan hükümdarlarının evleri gibi, kasabaların içerisinde kurulmuştu ve diğer komşu evlerinden ancak cesametleri itibarile ayrılıyorlardı; eski binalara muhtelif zamanlarda yeni salonlar, hamamlar, ahır ve ağıllar, odalar ilâve edilmişti (12). Kasabalarda oturan yerli feodallerin misali, şehirlerde oturan yabancı asıldan feodaller üzerine tesir yapmadan geri kalmıyordu. Büyük nehirler tarafından kat'edilerek irva ve iska edilen ovalar, memleketin paytahtı olan esaslı bir şehirde mahallî feodallerin temerküzüne imkân veriyordu; zira nehir, irva ve iska vasıtasile şehrin gıda işini kolaylaştırıyordu. Biz bu vâkıya inkişaf etmiş para münasebetlerinden bile daha mühim nazarile bakıyoruz:

Orta çağın yarısındanberi tâ 19 uncu asıra kadar, iltizam ve vergiler yukarı Mısırdaki doğrudan doğruya paradan ziyade tabii mal halinde alınmakta idi (13); fakat asıl bu sebepten dolayıdır ki, Kahirenin hububat itibarile gıdası tamamile yukarı Mısırâ tâbidi (14), zira feodaller ve hükümet vergi olarak alınan hububatı satmak için Kahireye naklederlerdi. (15). Zaten irva ve iska sisteminin devamlı kontrolü zarureti, - hükümetin bir mıntakadaki bellibaşlı işlerinden biri telâkki edilen bu iş - (16) büyük merkezi devletlerin mevcudiyetini, ve bu suretle paytahtlarda hâkim sınıfın temerküzünü kolaylaştırıyordu.

Maamafih bu temerküzü son defa Mısırdaki ancak Fatımîler devrinde kendi topraklarında oturup bu toprakları ekip biçer, büyük ıslah gayretlerine kalkan ve yine bu topraklarda zeytinyağı ocakları gibi küçük sınaî teşebbüslere girişen tüccar ve zaamet sahiplerinin (feudataire) bulunduğunu farz ve kabul etmekle Becker'in iddia etmiş olduğu gibi, lüzumundan fazla mübaleğa etmemelidir. Hakikat şudur ki, Osmanlılar devrinde Mısırdaki mültezimler (ve bilhassa emîrler) kendi mülklerine ekseriya yerleşiyorlardı (17).

Oraya da büyük bahçeler (bostanlar), meyve ağaçları ve bağlar yapıyorlardı (1). Orada davar yetiştiriyorlardı (2), ziraat ıslah ve tekemmül ettiren teşebbüslere giriyorlardı (3), ve ziraî istihsalden istifade etmek için sanayi vücade getiriyorlardı (18). Ve hattâ Memlûkler zamanında, arazi tasarrufundaki istikrarsızlık timar ve zaamet sahiplerini umumiyetle köylüden vergilerin (*redevances*) toplanmasile iktifaya sevkettiği zaman, ekseriya çok muhtelif ve silelerle kendi fieflerini ziyaret ediyorlardı (19). Merkezi hükûmetin mürakabesini isteyecek kadar büyük bir ehemmiyeti olmayan bu irva ve iska bendlerinin inkısamını kontrol etmeğe mecbur oluyorlardı (20). Topraklarının ziraat vaziyeti için mes'uliyeti hükûmete karşı üzerlerine alıyorlardı (21). Bundan maada, gerek Memlûkler devletinde gerek Osmanlı imparatorluğunun askerî fiyelerinin (timar, zaamet) bulunduğu bu 'kısımlarda, feudataire'lerin umumiyetle harp zamanında seferberliği kolaylaştırmak için kendi fiyelerinin bulunduğu mintakalarda (Memlûkler zamanında *memleket*, Osmanlılarda *sancak*) oturmaları icap ediyordu (22). Netice olarak diyebiliriz ki: Herne kadar feodallerin şehirlerde temerküzü tam ve mutlak olmadı ise de, biz bunu islâm feodalitesinin mümeyyiz vasfı gibi telâkkiye hakkımız vardır; zira feodallerin kendi fieflerinde oturmaları vaziyeti istisna değilse bile ekalliyetti.

Öyle görünüyor ki, meselenin cevabı şöyledir; Feodal devirde Avrupada mevcut olanlardan daha münkeşif iktisadî münasebetler üzerine müstenit olan islâm feodalitesi bununla beraber niçin Avrupa feodalitesile aynı tekâmüle tâbi olmamış ve (Avrupa nüfuzuna kadar) yerine başka bir içtimaî rejim kaim olmamıştır. Feodal Avrupada şehirler serbest tüccar ve zanaatkâr komünleri gibi inkişaf edebiliyorlar, vatandaşlarının asırlarca müddet hükûmet sanatını öğrendikleri siyasî müesseseleri yaratıyorlar, kendi komünleri içerisinde vatandaşlarına iktisadî hürriyet temin edebiliyor ve diplomatik muahedelerle teyid edilmiş olan beynelmilel ticarî münasebetlere girişmeye imkân veriyorlardı. Avrupa feodal cemiyetinde şehirler feodal olmayan münasebetlerin "adalar"ı idi, ve her iktisadî yükselme bu adaların feodalite hesabına vaziyetini takviye ediyordu. İktisadî tekâmül mutlak ve mütemerkez monarşilerin meydana çıkmasına sebep olduğu ve zadegânı şehirlerde, kral sarayının yanında temerküze mecbur ettiği zaman, zadegân orada yabancı bir saha üzerinde, evvelce iktisaden kudretli ve siyasî iktidarı ele geçirmeye hazır olan halk tabakası (*tiers-état*)

ile muhat bulundu. Asaletin temerküzü devri garp için bir intikal devrinden ibaretti ki, halk tabakasının nazarında "eski rejim" e ait bulunmakla beraber, zadegân için yeni bir zaman idi. Müslüman şarkta şehirler, burjuvaların mütevazı tebealardan ibaret olduğu feodal cantonnement'ler idi, ve şehirleşmiş feodal cemiyet memleketin bütün iktisadî hayatını (inhisarlarla ,para siyasetile, pazar fiyatının narhı "baremi" ile) mürakabe ediyordu, yeni bir cemiyetin başlangıcı için hiçbir müsait yer bırakmıyordu (23).

B. Feodal ile hükümdar arasında münasebetler. — Burada iki temayül bulacağız. Birisi hükümdarla bir eyaletin valisi arasında, bir eyalet valisile bir mıntaka valisi arasında bir mıntaka valisile küçük feodaller arasında, devletin toprağa ait iltizam (ferme), yarı iltizamını (Sous-ferme) (ve diğer hasılatı) tanzim etmek ve teşkilâtlandırmaktır. Diğerleri topraklar (veya diğer hasılat) tan istifadenin doğrudan doğruya hükümdar tarafından askerî fiyefler namına bırakılmasıdır. Birincisi bilhassa Abbasiler zamanında, ve Osmanlı imparatorluğunun arab eyaletlerinde sarîh şekil aldı, ve her iki halde mahallî çiftçinin vaziyeti *Elmakataa* (24) adı ile ifade edilmişti. Bu hususta *Ahmed ül kalkeşendî*'nin verdiği malûmat (25) Becker'le M. von Berchem faraziyelerini tahkik imkânını vermektedir (26). 1918 de basılan bu metinden istifade etmiş oldukları için ,onlar köylüler tarafından ödenen haraç ile *Mukta* (fermier) tarafından ödenen *haraç*'ı tefrik etmiyorlardı. Öyle görünüyor ki, Becker'i eski islâm formier'lerinin hükümetten umumiyetle gayri mezru toprak (mevat) aldıkları, yoksa köylü ile dolu toprak almadıklarını zannetmeye sevkeden bu hatalı faraziye olmuştur. Elkalkeşendî bize bildiriyor ki, fermier'ler kasabalar alı. yörldardı; her fermier'nin hazinece tediye ettiği miktar münferiden tesbit edilmişti (27); ve bu fermier'nin köylüden topladığı hasılatın bir kısmından ibaretti. Halbuki, burada Osmanlılar zamanında kullanılanın aynı bir sistem vardır; fermier köylülerden haraç topluyor, ve bunun bir kısmını hazineye, yani mirîye veriyor, ve Mısırda faiz adile tanılan geri kalanını da kendisi için saklıyor (28),

Bu sistem Osmanlılar zamanında ferme'in ömürlük veya irsî olmasına göre -Mısırda (iltizam) ve kısmen Türkiyede (malikâne) gibi- veya senelik olmasına göre -Suriye ve Filistinde olduğu gibi- değişiyordu (29) ve yine eyaletin umumî fermiersi vali, veya hususî bir memur (30), yahut eyaletin idarî meclisi (Mısır dîvanı) olduğuna göre; umumî fermier'nin mîriyi doğrudan mahallî fermier'-

lerden topladığına (Mısırda olduğu gibi), veya mıntakanın fermier-valisi ile topladığına göre (Lübnan ve Suriyenin muhtar mıntakalarında, Volney'in "metrük memleketler"inde olduğu gibi); iltizam (ferme) hakkı yalnız askerlere ait olmasına (31) veya onlarla diğer müteneffizler ve zenginler arasında ekserisinde (yine askerî sınıf esaslı unsur olmaktan çıkmamak üzere) taksim edilmesine göre (32) bu sistem değişiyordu. Halifeler zamanında fermier'ler yine askerlerin ekseriyetini teşkil ediyorlardı (33), bu da Becker'in şark feodalitesi ile garp feodalitesi arasında başlıca farkın müslüman memleketlerde askerlerin ancak çok geç ve suiistimal ile zeamet sahibi olduklarını ileri süren iddiasını tezkip etmektedir (34).

Ferme Roma imparatorluğundaki emphytéotique icarın devamından ibaret olduğu halde (35) askerî fiyefler, ekseriyetle varlıklarını Türk - Moğol tesirlerine borçludurlar. İlk defa olarak Mahmud Gaznevî devletinde kaide halini aldılar, oradan Selçukî devletine geçtiler (36). Selçuk devletine ait fiyeflerin ondan sonra gelenlerin fiyeflerine örnek (prototype) olduğu hakkındaki Becker'in farz ve kanaati kat'î gibi görünmüyor: Meselâ Memlûk fiyefi daha ziyade Moğol fiyefi olan İncüye (37) bağlanıyor. İslâm fiyefleri, Nureddin bin Zengi'nin fiyefleri gibi irsî (38) veya Memlûklerin fiyefleri gibi muvakkat idi; onlar Eyyübîlerin fiyefleri gibi az çok mütemerkiz araziye (sahalar) ihtiva ediyorlardı ki, bunlar Memlûklere ait fiyefler tarzında küçük dağınık parçalardan tereküp ediyorlardı (39).

Biz ferme ile fiyefi iki zid sistem olmaktan ziyade aynı sistem içerisinde beraber mevcut olan iki temayül gibi karşılaştırıyoruz. Bu zaten islâm müelliflerinin kanaati idi: İlk halifeler zamanında mülkiyet namı altında (40) toprakların bağışlanmasını (41), sonra bir ferme'in bağışlanmasını (42), ve orta çağın ikinci yarısında (Selçukîler, Eyyübîler, Memlûkler ve diğer hanedanlar zamanında) askerî fiyefi ifade eden *iktâ* kelimesi, Elcebertide yeniden (43) ferme'in iltizamın müradifi olur. Ekseriyetle her iki şekli biz aynı zamanda buluyoruz. Biri esaslı, diğeri tâli olarak. Meselâ, askerî feudataire'lerin yanında Memlûkler zamanındaki Mısırda Osmanlı Türkiyesinde olduğu gibi, Sultanın mâlikânelerinin mültezimleri (fermier) vardır. (44). Askerî feudataire'in tevchi, fermier'nin tevcihi gibi, Abbasîler zamanında mukataa (45) veya kitap (46); Fatımîler zamanında sicil (47) veya kitap (48); Eyyübîler zamanında tevki (49);

Memlûkler zamanında menşûr (50); Osmanlılar zamanında berat (51), taksit veya sened (52) adı verilen bir şehadetnamenin intikalinden ibaretti. İmam-ül-maverdî (53) tarafından tanzim edilmiş olan islâm kanunu (Elşeria), ikta'nın nevelerini teslim edilen eşyanın keyfiyetine, ve teslimin müddetine göre tasnif eder, yoksa imtiyaz sahibinden (54) istenmiş hizmete (veya tediye) göre değil; ferme ile fief arasındaki fark bu tasnife göre, idarî iktidarın eline bırakılmış olan ikinci derecede bir mesele değildir.

Öyle görünüyor ki, bu iki şeklin birbirine yaklaştırılması feodallerin şehirlerde temerküzünün doğrudan doğruya neticesidir. Şehirli bir feodal için (Göçebe bir fatih için olduğu gibi) mühim olan cihet, toprak değil fakat onun iradıdır. Bu irad islâm kanununa hizmetin mükâfatı olmaktan ziyade hâkim sınıfın hususî bir imtiyazı gibi telâkki edilmiştir. Umumî ahkâma nazaran, askerler *İkta-ül-istiğlâl*'i almaya en liyakatli telâkki edilmişlerdir, fakat evvelâ Ebû Hanife bu hakkı devletin aylıklılarına (*Ehlissadakât*) da teşmil etti, saniyen müzmin bir hastalıkla hasta olan askerlerin bu hakkı asla kaybetmediği kanaati mevcuttur ki, bu da bu ahkâmın sadece hâkim sınıfın ekseriya bir ordu halinde teşkilâtlanmış olmasının neticesi olduğunu ve bu sınıfın bütün âzasına filî hizmet askeriye mecburiyetini tahmil etmediğini gösteriyor. Şehir hayatı, yine irsen kendi askerî teşkilâtını ve hususî imtiyazlarını muhafaza etmekle beraber, askerî sınıfın bütün köklerini tüccar, zenaatkâr, memur gibi sivil halka tahvil etmektedir. İlk halifeler zamanındaki arap milisi (Elmukatile) Memlûkler zamanındanki (Elhalka), Mısır ve Suriyedeki eski Osmanlı muhafız kıt'alarının (55) mukadderatı hep böyle olmuştur. Halbuki hâkim sınıfın münferid uzuvları iradlarını doğrudan doğruya köylülerden (eski fief) toplamayı, sırf bu iradları devlet memurlarının haksızlığına ve suistimaline karşı muhafaza için, tercih ediyorlardı. Devlet ise bilâkis, onları daha iyi kontrol etmiş olup hiç olmazsa iradın bir kısmını (56) vazife veya ulufe (solde) namı altında vermeyi tercih ediyordu. Bazan fiefi, bazan vazifeyi (solde) (Hükümetin zayıf veya kuvvetli olmasına göre) arttıran başlıca sebep bu idi, halbuki para münasebetlerinin veya tabii münasebetlerin inkişafı bu mübadelelere çok tesir etmiyordu: Solde ekseriya kısmen iptidaî madde halinde tediye edilirdi (57) ve feudataire'ler ekseriya haklarını para olarak alırlardı (58). Komşu devletlerin tesiri küçük fiefelerin şehirli feodaller tarafından idaresinin müşkülâtı (59); hemşerile-

rin (vatandaşların) hicreti yüzünden (60) memlekete yabancı olan feodal sınıfı arttırmak zarureti gibi diğer âmiller de vardı. Millî iktisadın zıraî karakteri, yalnız büyük devlet malikânelerinin mevcudiyeti şartile solde'in tediyesine imkân veriyordu; ve memurların suiistimali ancak onların iltizam (affermage) leri şartile bu malikânelerin *rénumératrice* bir istismarına imkân veriyordu. Emîrlere ve şövalyeleri her irad menbaı üzerinde sahip olduğu takaddüm hakkı, iltizamın (ferme) in onlar için prensip itibarile fiyefden ancak hazineye bir iltizam akçesi tediye etmek zarureti ile ayrılan bir *ikta* olmasını temin eder: O suretle ki, bu ferme'in bir kısmı ücret namile tekrar fermier'ye gelecektir.

Her nekadardaki fiyefler Avrupa feodal sistemince meçhul ise de, islâm feodalitesinin karakteristiği tam bir müsavattır, muhtelif irad menbaları *ikta* namile teslim edilebilirler.

Senelik bir tahsisat veya bir vergiyi toplamak hakkı (bilhassa Memlûkler zamanında) toprakla aynı nam altında *ikta* olarak telâkki edilmişti: Nitekim ticarî veya sınaî bir inhisar da Osmanlılar zamanında toprakla aynı tarzda iltizam telâkki edilmiştir (61). Tamamile islâmî olan bir âdet de, tavizat olarak gerek toprakların senevî iradına müsavi ömürlük bir gelir, gerekse bir solde mütemmimi olmak üzere alınmış toprakların kıymetini (değerini) ödemek değildir (62) *Cihe* kelimesi Memlûkler zamanında "zaamet sahibinin menşurunda tadat edilen kasabalardan her biri"ni (63) ve "bir vergi, bir gümrük hakkı, kapalı bir inhisar gibi malî bir irad menbaı" (64) nı ifade ediyordu. Arazi (veya diğer bir) iktain ölçüsü daima onun geliri idi, yoksa kapladığı saha veya orada oturan nüfusun miktarı değildi.

C. — Bir iradın hükümet tarafından hâkim sınıfa tevdiinden ibaret olan *ikta* prensipinin yanında, islâmî feodal cemiyette kuvvetli veya nüfuzlu bir adam (veya cemiyet)in (kendi namı altında) muntazam bir tediye mukabil zayıf bir adam (veya cemiyeti) himaye etmesinden ibaret olan, *himaye* prensipini buluyoruz. Bir şeyh tarafından himaye edilen bedevinin (dahil, tanib) vaziyeti yalnız islâm cemiyeti tarafından himaye edilen gayri müslim (zemmi) in vaziyetine ait ilk nümune (prototype) değildi, fakat aynı zamanda bu cemiyetin birçok uzuvlarının vaziyetinin nümunesi idi. Memlûkler zamanında bir adam, bir devlet memurunun tazyikine karşı müteneffizandan birinin himayesini elde edebiliyordu (65); bütün

bir cemaat diğer bilcümle sakinlere tahmil edilen bu tarzda vergilerden münezzehtir olabiliyordu (66); bir kayıkçı veya tüccar loncası (corporation) hâmisinin nüfuzunu rakib loncaya karşı kullanabiliyordu (67); bir mahalle bir saray mensubunun himayesi altına girilebilirdi (68). Küçük feudataire'ler, toprakların idare ve istismarını hâminin eline bırakarak, topraklarını gerek bir emir (69), gerekse bizzat sultanın himayesi altına koyuyorlardı; bu vaziyet himaye edilen toprakların şeraitini (himayat). iltizama verilen toprakların şeraitine (müste'cerat) yaklaşırdı (70) Osmanlılar zamanında fethedilen bir memleketin zenaatkârlarının fatih orduda bulunan meslekdaşları himayesine verilmesi âdetini görüyoruz; O suretle ki, onlardan her biri iradını kendi hâmisile paylaşmaya mecburdur (71). Osmanlılar zamanında Mısırda mültezimler serflerinden hususî bir hak, *himayetülbilâd* alıyorlardı: (Başkağının tazyikine karşı onları himayeye kendilerini mecbur gördükleri için) (72) nüfuzlu kabile şeyhleri buna benzer bir hakkı komşu kasabalarından (73) ve kendi arazileri yanındaki Nil nehri üzerinden geçen gemilerden alıyorlardı (74). Mehmet Ali dinî şeyhler (ve onların akrabasından) ibaret olan mültezimlere fevkalâde vergilerden muafiyet hakkı verdiği zaman, onun himayesine giren ve bu himayeye mukabil bir taahhüt ödeyen mültezimlerin de aynı hakkı vardı. (75)

Bu misalleri çoğaltabiliriz; onları ancak içtimaî hayatın bütün sahalarında himaye prensibinin feodal bir silsilei meratip yarattığını göstermek için zikrediyoruz. Daha ziyade göze çarpan bazı misallerde hilâfet zamanında zikredilebilir (sadece islâmlaşmış *mevali* nin vaziyetini hatırlıyalım). Bununla beraber bu silsilei meratip ile Avrupadaki silsilei meratip arasında bir fark vardır. Avrupa feodalitesi arzî tâbi'lik üzerine müessesetti, ve her ne kadar hürmet ve itaat (hommage) (= şahsî itaat fiili) tevcihten önce gelirse de, kendini başka birinin vassalı ilân eden şövalye, bunu Suzerain'in hâkim olduğu, toprağı ve araziye almak şartile yapardı. Şarkta vassallik de daha ziyade şahsî bir karakter vardı ve ekseriya (76) feudataire'ler resmî bir surette ikta'larını kendi şahsî senyörlerinden değil fakat merkezi hükümetten alırlardı. Bize öyle geliyor ki, bu da, feodallerin şehirlerde temerküzünün ve bir feodalile topraklarının bulunduğu mıntaka arasındaki rabitaların zayıflığının bir neticesidir. Toprakları birbirine komşu olmaksızın, himaye edilenin oturduğu yer hâminin oturduğu yere yakın olabiliyordu (77).

D. Halifeler devrinde köylülerin hal ve vaziyeti, o zaman tipik köylü olan gayrimüslim köylü yani *zimmî*'ye ait islâm kanunlarının client'i ("mahmî'si") idi; kasabasını serbestçe terketmek hakkından mahrum edilebilirdi (Elhaccac bu haktan, müslümanlığı kabul etmiş köylüleri bile mahrum etmişti); ziraati asla ihmal etmemek şartı ile, toprağı üzerinde ömürlük ve irsî icar hakkı vardı (79); ondan istenen haraç müslüman vali ve kadılar tarafından tesbit edilmişti. Öyle görünüyor ki Kırmıtî'lerin büyük ihtilâlî köylünün vaziyetini çok ıslah etti: El-Mikrizî'nin yukarıda zikredilen bir metni Fatimî devletinde köylünün hür bir şahs olduğunu ve meskeninin yerini keyfine göre değiştirebileceğini göstermektedir; haraç miktarı merkez hükümet tarafından tesbit edilmiş ve devrî bir surette yeniden tetkik edilmiştir (80). Abbasiler zamanında dine muhalif addedilerek menedilmiş olan buğday ve diğer yiyecek fiyatının resmî baremi (tes'îr) Fatimîlerden itibaren kaide halini aldı (81). Şehirlerin fakir halkının başlıca istifadesini temin eden de bu idi; hububatın muhtekirler tarafından toplanmasını menederek, bu aynı zamanda bir dereceye kadar, hiç olmazsa Memlûkler iktidar mevkiine gelinceye kadar, köylülerin menfaatini temin ediyordu (82).

Memlûkler zamanından XIX uncu asıra kadar; biz Mısırdaki Suriyede ve Filistinde - ihtimal ki Mogol imparatorluğundan alınmış olan - toprak köleliğinin (servage) en zalimane şeklini buluyoruz. ve El-Mikrizî (83), Elcebretî (84), Fellâhın vaziyetinin o zaman köleden aşağı olduğunu, çünkü fellâhın hür olamadığını, ne başka bir efendiye satılmak suretile işini ve içtimaî vaziyetini değiştirebildiğini, ne de kölenin efendisinden kaçtığı kadar kolaylıkla kasabasından kaçabileceğini söylüyorlar. Senyör kanunen kendi serfini kırbaçlayabilirdi (85), onu hapse atabilirdi (86), ve Memlûkler zamanında, hattâ onu öldürebilirdi (87). Mehmet Ali zamanında da kaçak fellâhlar zorla yerlerine götürülürdü (88). Toprak tasarrufunun istikrarsızlığı sayesinde, serflerin senyör hesabına angaryası, Memlûkler zamanında, Osmanlı devrindeki Suriyede nadir bir hâdise idi (89). Zira senyörler umumiyetle vergiyi toplamakla iktifa ediyorlar ve servetlerini kendi hesaplarına toprak zer'ine yatırmak istemiyorlardı. Fakat Osmanlı devrinde Mısırdaki angarya her yerde tatbik ediliyordu (90).

Köylünün vaziyeti Türk memleketlerinde en iyi idi. Selçukî devletinde köylüler, menkul ve gayrimenkul mallar üzerinde mülkiyet hakkından istifade eden hür adamlardı ve feudataire'ler onlardan kanunca tesbit edilmiş vergilerden başka istiyemezlerdi (91). Nitekim Osmanlı devrinde Türkiyede köylüler senyörlere yalnız kanunca tesbit edilmiş vergileri vermekle mükellef idiler (kanun reaya) (92), ve senyörler tarafından kendilerine tevdi edilen vesikalarla (tapu) temin edilmiş (93) irsî arazi tasarrufu hakkından (94) istifade ediyorlardı. Modern bir müellif (95) köylünün şahsî hürriyetini Avrupa servajına zid olmak üzere islâm feodalitesinin ayırdedici vasfı olarak karşıladı (96), gördük ki feodal ile köylü arasındaki münasebetler sahasında bütün islâm memleketlerinde müşterek bir sistem yoktu, ekseriya tek bir devletin muhtelif eyaletlerinde zid sistemler vardı: Halifeler zamanında Arabistanın müslüman köylüleri toprak mülküne sahip idiler ve beytülmale (hazineye) öşür (dîme) veriyorlardı (97), halbuki fethedilen memleketlerin köylüleri tenacier idiler ve haraç verirdiler; Memlûk devletinde Mısırdaki Suriyede ve Filistininde mevcut olan servaj, Hicazın muhtar beyliklerinde kabul edilmemişti. Orada birçok kasabalar sadece senyörlere sabit senevî para meblâğları ödemekle mükellef idiler (98); Osmanlı saltanatında şahsî hürriyet ana vatanındaki köylülerin hali idi. Her sistemin, "haraç topraklar"ı zeredenler tarafından senyörlere ödenen, hususî bir vergi şekli vardı: Müslüman - Arab fatihler tarafından yerli köylülerin itaat altına alınması üzerine müstenid olan eski sistem *haraç* vasıtasile temyiz ediliyordu. Haraç, tâbi köylülerin (99) himayesi (zimme) mukabilinde devlet iktidarının tahmil ettiği vergi idi; Türk sistemi Türkiyede olduğu gibi (100) Türkistanda da rastladığımız (101), hububat öşrü (=keyfî olarak değiştirilemeyen vergi) ile temyiz ediliyor; servaj (=toprak köleliği) ise - haraç adı verilen fakat daha ziyade, her senyör tarafından keyfî olarak tesbit edilen Mogol *kalan*'ından müstaktır. Memlûk devrinin emîri (102) veya şövalyesi, hükûmetin müdahalesi olmaksızın onu tahmil ediyordu; Osmanlı hâkimiyeti zamanında hükûmet timar ve zaamet sahiplerini, ve mültezimlerin ilâve tediye almalarına mâni olmaksızın (Mısırdaki "Elmuzaf Velberranî" dediği gibi) haracın ismî (nominale) miktarını tesbit ediyordu.

Hulâsa: Feodal sislemlerin inkişafı ve intikalî muhtelif islâm memleketlerinde aynı değildir. Kısaca "islâmî" diyebileceğimiz bir

sistem vardı ki, bu da halifeler zamanında inkişaf etmiş ve El-maverdî tarafından tanzim edilmiş (Mecelle haline getirilmiş)tir. Fakat islâm kanununun sonraki sistemler üzerinde tesirini mübalega etmemelidir: Bazan, Memlûkler zamanında olduğu gibi, fiyefler nassan (formellement) başka bir kanuna göre idare edilmişlerdir (103). Bazan, Osmanlılar zamanında olduğu gibi, islâmî kanun tesbit edilen nizamın âdete ve sultanın iradesine feda edileceği bir tarzda tefsir edilmiştir. Bununla beraber bu sistemler 13 üncü asırda (104) (Şimalî Lübnanda) Kasrıvan gibi, veya XVII-XIX uncu asırlardaki Lübnan gibi, (büyük kasabalarda oturan) mahallî kabile reisleri tarafından idare edilmiş küçük devletler müstesna olmak üzere, başlıca feodallerin şehirlerde temerküzünden ileri gelen âdeta her yerde kaide halini almış müşterek bir damga taşırlar.

HAŞİYELER

(1) C. H. Becker, a) Grundlinien der wirtschaftlichen Aegyp. Tems in der ersten jahrhundertern des İslam (Klio. IX, 1908); b) Steuerpacht und Lehnwesen (Der İslam, V. -914. p. 81-92).

(2) Mikrizî: Hitat, I, s. 85, 1, 34 — S. 86, I, 1.

(3) İslâm Ansiklopedisinde Mısır hakkındaki makalesinde **Miktâ'** (fudataire) in kendi fief'ine gittikçe daha ziyade mutlak hâkim oluğunu kabul ediyor (I I, S. 14 İngilizce tab'ı ; Almanca tab'ında bu cümleyi bulmuyoruz).

(4) El-Mikrizî, Memlûk fief'ini Fatımî ve Fatımî'lerden önceki iltizama zıd olarak göstermek üzere, bu metni zikretmiyor.

(5) "Liyekûne Bimu'zel anil'âmme" (İbn Duqmaq, V. S. 36. I. V.) Halife El-Muizz ve ordusuna karargâh olarak Kahirenin tesisine Fatımî kumandanı Cevher tarafından) izah ettiği gibi.

(6) Zahirî, S. 30, I. 9.

(7) Kur'an, VII 100; XI, 101.

(8) Kur'an, VII, 121.

(9) Kur'an II, 51: VII 159.

(10) Kur'an, IX, 21.

(11) İbni Yahyâ, ikinci tabı. S. 82, I. 13-16; S. 111, I, 20. S. 114, I. 4; S. 184, I. 4. Kasabanın zirvesine bir şato kurmak teşebbüsü (İmaret-ül-Re's) ihtimal ki Frank mimarisinden (Ehli Salibde) mülhem olmuştur.

(12) El-Kalkeşendî Subh-ül-Âşa, III, S. 452-555. El-cebretî. II. S. 19, I, 12; S. 84. I. 9; S. 117, I-14; S. 172, I, 25. Lancret, Memoire sur le système d'imposition territoriae (Description de l'Egypte. Etat moderne,) p. 246. The Earl of Cromer, Modern Egypt, 2, edit., London, 1911, p. 133.

(13) İbn-ü Tanrıbirdi, Havadis, S. 696, II. 301. İbn-ü İyas II, S. 115, II, 27-79. El-cebretî. S. 35.

(14) Osmanlı hâkimiyeti zamanında Kahireli hemşerilerden büyük bir kısmı hükümetten bir hububat hissesi (allocation) alıyorlardı ki, buna **cera-yat** veya **gelâl-ül-anbar** deniyordu. (Elcebretî, III, S. 212-213). Bu hububat hükümet tarafından yukarı Mısırda mal olarak cibayet edilen **mirâden** geli-yordu. (II, S. 155, I, 14).

(15) Zahirî, S. 59. II, 3-4, İrva ve iska bendlerinin tamirini (**İmarât-ül cüsür**) Memlûk sultanının başlıca vazifeleri arasında sayıyor. "**Toprak mü-fettişleri**" (**Keşşafüt-turab**), bu kontrola memur emirler hakkında; Memlûk-ler zamanında Mısırda: Subh-ül-Âşâ III, S. 448-450; VII S, 158, 1-8; Zahirî, S. 129, II, 5-15; Osmanlı devrindeki Mısırda; (Worms, Recherches sur la constitution de la propriété territoriale dans les pays musulmans - Jour. asia-tique 4° série I, 1843, p. 169 — Buna benzer bir fonksiyonu (**Mîr-âb** "su emîri" fonksiyonu) yine Türkistan nehirlerinin vadilerinde buluyoruz.

(16) Grundlinien,

113. I. 27.

(1) Al-Jabarti, II. p. 173. 15-19; p. 175. II. 20-23; p. 176. I. 4: IV. p.

(2) Al-Jabarti. I. p. 347. II. 20-23; II, p. 151, II. 3-5; III, p. 168, II. 4-7; p. 173, I. 16; p. 175, I. 27; p. 176, I. 4; p. 219, I. 21.

(3) Al-Jabarti, I. p. 343, II, 27-28; III, p. 168, I. 8; p. 173, I. 16; p. 176, I. 4.

(17) Al-Jabarti. I, p. 343. I. 28; p. 347, I. 16; III, p. 173. II. 17-19; p. 175, II. 21-22;

(18) Havadis, S. 459, I. 12. El-münhel-işşifâ, II (Ms. Paris 2069) yap-rak 114, S. 2. II. 2-6; f. 175, p. 21-23. İbn-i İyas. 244. v. I; 4. I. 288 p. II; 1. I. 289. p. 6-8; II. 125. p. IV; p. 429. II. 19-21. Mikrizî'nin **Sülûk**'i (Quat-remère) I, II, p. 27; II. I, p. 151. Eyyübî feudataide'leri de aynı suretle, Ebû Şame: Kitab-ül-ravdateyn. Kahire tab'ı 1287-8; I. S. 221, 1, 20;

(19) Subh-ül-Âşâ III. S. 448-450; Zahirî, S. 129.

(20) Havadis. S. 105, II. 3-10. İbn-i İyas, IV, S. 105, II. 17-18.

(21) Hitati Mikrizî, I, S. 25, II. 4-12. İbn-i İyas, I, S. 124, II, 22-27; II. S. 163, II. 17-18, İbn Dukmak, V, S. 24, I. 24.

(22) Osmanlı feodalitesi hakkında: P. A. von Tischendorf, Das Lehns-wesen in der Moslemischen Staaten insbesondere im Osmanischen Reich, Le-ipzig, 1872. Memlûkler zamanında Mısır bir memleketten ibaretti, fakat mnta-kalarının valileri ekseriya **malikül ümerâ** ünvanını alıyorlardı. bir müddet ka-dar İskenderiye valisi olan Elzahirî (S. 3. 40, II. 16-19) oranın bir memle-ket olduğunu ikna çalışıyor (S. 134, I. 30) fakat kendisi de oranın valisinin Mısır memleketinin emirleri meyanında olduğunu kabul ediyor. İbn al. İr'ân İskenderiye valisi için çok mütevazı "âmil" tabirini kullanıyor (S. 133, I. V.) feudataire'ler ekseriya mntakanın kenarında oturuyorlardı.

(23) Bankerler ve tüccarlar büyük bir nüfuzdan istifade ettikleri za-man bile, kanunen ikinci derecede vatandaş olarak kalıyorlardı. Meselâ Abbasî devrinin yahudi ve hıristiyan bankerleri, ve Avrupalı meslekdaşları gibi hususî (sahalara) araziye asla sahip değildiler.

(24) Subh-ül-Âşa XIII, S. 123, II, 7-9, Recueil des Firmans impériaux Ottoman adressés aux valis et aux khédiwes d'Égypte, Caire 1934. (S. 7, numara 22).

(25) Subh-ül-Âşâ XIII, S. 123, II, 7-9 ve daha aşağıda zikredilen vesikalar.

(26) Max van Berchem, La propriété territoriale et l'impôt foncier sous les premiers califes, Genève 1886, p. 39. — C. H. Becker, Die Entsehung von Ustr und Harağ Land im Aegypten (Zeitschrift für Assyriologie und vern. Gebiete, XVIII, p. 310-12, 315).

(27) Hitati Mikrizî, I. S. 85, II. 36, 39.

(28) Asıl haraç ile mirî arasındaki fark için (Al-Jabarti, p. 194, II. 11-12) bakınız. Mirî "Harac-ül-sultan" adile tanılıyordu. (II, p. 155. I. 13) Bir müddet kadar Mısır hükümdarlarının sultana gönderdikleri senevi vergiye de haraç adı verilmişti (İbn İyas, V, p. 123. I. 20 ;p. 256. II. 5-7).

(29) 17. inci asrın sonuna doğru, hükümet senevi Elmukataa'nın yerine malikâne'yi ikame etmek istedi; Belin, Essai sur l'histoire economique de la Turquie (jour, asiatique, 6° série, t. IV. 1864) S. 351-3, 373. Bununla beraber senevi affermage 19 uncu asıra kadar kaldı: (Recueil des Firman. p. 7. No. 22. Fatmiler zamanında Mısrda dört senelik (Hitat, I. S. 82, I. 5) ve otuz senelik I. S. 83, I. 13).ferme'i buluyor.

(30) 18 inci asrın sonunda, bütün Suriye eyaletlerinde, Haleb eyaleti hariç, umumî fermier vazifesi (muhasal) valilik vazifesile birleşmişti. C. F. Volney Voyage en syrie et en Égypte, 1° edit. Paris 1787, II, p. 128-9, 145, 167, 232, 304.

(31) Asıl Türkiyede Koci Bey zamanında da bu kaide idi, 1630 (— Zeitschrift der Deutschen Morgenländischengesellschaft, XV, 1961, 313—) fakat zaten Sadriâzam Rüstem Paşa zamanında, 1544-1553, bu kaide çok tecavüze uğramıştı. (S. 320).

(32) Mısır hakkında: Volney, S. 172.

(33) Hitat, I. S. 85, I-36.

(34) Steuerpacht und Lehnsweesen, S. 86.

(35) Maamafih ilk halifeler zamanında oldukça nadirdi (Subh, XIII, S. 123. II. 6) ve bir de Harunürreşid zamanında kadı Ebû Yusuf onu tamamen kaldırmağı teklif edebildi, fermier'lerin müfrit taleplerinin ziraatte inhibitata sebep olduğunu da gösterdi (Kitabülharaç, Kahire tab'ı 1346. S. 125. I. 19, S. 126, I. 15).

(36) Nizamül-Mülk, Siyasetname, Schefer tab'ı (Farsça nüsha, S. 92, Becker, bizzat Nizamül-Mülkü askerî fiyeflerin müessisi gibi telâkki ettiği halde, o nihayet Selçukî devletinde onların adedini artırmaktan başka birşey yapmamıştır.

(37) R. E. I. 1935. p. 233-241.

(38) Hitat, II. S. 216, II. 24-26; Ebû Şame, I, S. 8. cl. 35-37.

(39) İbn-üş-Şahne. S. 17, II, 8-12 ve Subh'da zikredilen diplomalar XIII, fiyef'ler ve ferme'ler hakkında fasıl (104-199). Selçukî fiyef'leri hakkında da aynı: Ebû Şame, I. S. 25, II, 10, 16, 17; S. II. 25-26; S. 27, I. 24; S. 28.

I. 20; Ebül-Feda, tarih. Tab'ı 1286, İI. S. 203, I. 8; S. 234, I. 22: S. 241, I-21; S. 246, II, 9, 24; S. 248, II. 2-3.

(40) Memlûk feodalitesi üzerinde Frank tesirinin kalkması zamanın-danberi (A. N. Poliak, Some notes on the feodal system of the Royal Asia-tic Society, Janvier 1937'.

(41) Ebû Yusuf ferme'i **Kıbale** adıyla ifade eder. (S. 126, I. 1, S. 127, I, 4; muahhar **ikta'** ile ayniyeti hakkında bak.

Hitat, I, S. 85, I, 36, ve müteğabbil ismi altında fermier (S. 126, II, 1, 3; 127, 1-5) **İktâ'** fiili ve **katia** ismi (cem'i **katai'** onun tarafından an-cak mülkiyetlerle münasebetine nazaran kullanılmış olup, sonra islâm hu-kukçuları (Fakihtar) tarafından **İktaül-temlik** olarak kullanılmıştır. (S. 60, 4, 22; S. 61, I, 2; S. 68-69, 71-74) kataın sahipleri hazineye öşür (dîme) vermeğe mecbur edilir (bazan basit, bazan muzaaf); yalnız iki halde müstes-na: a) büyük nehirlerin suladığı topraklar, b) Evvelden gayri mezru olan ve "haraç toprakları"na dahil bulunan arazi. Bu iki halde Halife onlara haracı tahmil edebiliyordu. (Fakat mecbur değildi), onlar ise fermier değil, fakat mülk sahibi edilmişlerdi, Arab müellifleri tarafından en eski telâkki edilen **iktâ'** arab istilâsı devrinde Filistinde meydana çıkan "**İktâ' temimüddari'**" de irsî bir **İktaül-temlik** idi. (Elbelâzerî, Fetuhül-büldan, Kahire, tab'ı 1901-1919. S. 136; Subh-ül-Âşa, XIII, S. 104, II, 11-20; S. 114, II, 11-12; S. İİ8-118). Şimdi o bir aile vakfidir.

(42) Eski mâna o kadar fazla unutulmuştur ki, Subh-ül-Âşa XIII, S. 164, I, 10) **katia** kelimesini şöyle izah ediyor: "Haraç topraklarının bir par-çası". Yalnız artık tatbikatta kullanılmıyan hukukî **İktaül-temlik** tâbiri kal-yor. Binaenleyh Becker'in (Die Entstehung von Üsr un Harag Land im Egypt-en) adlı makalesinde bulduğumuz **katia** kelimesinin iki tarzı telâkkisi ara-sında ibham yapmış olmasından dolayı müellifi itham edilmemelidir. Orada eski **katai'** o ferme'ler olarak telâkki ediyor.

(43) Elcebretî, I, S. 309, I-20; S. 318, I, 10; III. S. 135; I, 14, S. 167, I, 8, S. 172, I. 25; S. 173, II, 15, 16, 30; S. 175, I. 20; S. 210, I. 9; S. 211; I, 1, S. 28, I. 31; 228, II. 1547; IV, S. 29, I. 29; S. 84, I. 25; S. 93, I. 15; S. 111, I. 12; S. 113, I. 27; S. 365; I. 25; S. 185, I. 29, S. 189; I. 2, S. 216, I. 3, 233, I. 33. S. 256, I. 26.

(44) Zahiri, S. 130, II, 13-21 (Mütederrik = fermier) İbn İyas. IV, S. 330, I. 3; S. 337.

(45) Subh, XIII, S. 157, I-14.

(46) Subh, XIII, S. 123, I-15; S. 124, I, 1.

(47) Subh, XIII, S. 132, I, 14.

(48) Subh, XIII, S. 132, I, 18.

(49) Subh, XIII, S. 157, II, 4-17.

(50) Ve askerî fiyeflerle nisbetle: (timar ve zaamet) ve malikâne fer-

(51) Mısırdâ iltizamlara nisbetle: Elcebretî, I, S. 139, I, 18; S. 208; II, 10, 14; II, S. 5, I, 16; III S. 288, I, 19; İV S. 95: İ, 1; S. 109, İ, 30; S. 123, İ, 22; S. 209, I, 3.

(52) İktâ nevelerinin listesi Subh-ül-Âşa da verilmiştir, XIII, S. 113-117.

(53) a) İktaül-temlik, ömürlük -ve irsî mülkiyet. 1) Topraklar,

2) Maden ocaklarının madenleri; b) İktâül-iştigâlî, muvakkat tasarruf: 1) Bir senelik cizye (capitation), 2) Arazi vergisi (ücret), birkaç sene için veya ömürlük.

(54) Zahirî, S 97, II, 17-18; S .108, II, 2-4.

(55) Volney. I. p. 151; II, p. 131. Al-Jabarti, I, p. 37, I. 3; III, p. 212, I, 19.) Mısırda Mehmet Ali zamanına kadar para halinde ücret (solde) (Jamakiya) ve hububat halinde ücret (Gelâlül-anbar, daha yukarıya bak) alıyorlardı; Elcebretî, III, S 213-213; IV, S 256, I, 27. Bu geliri ayırabilirler ve dinî müesseselere vakfedebilirlerdi.

(56) Meselâ Memlûkler zamanında Mısırda, Sultanî Memlûkler ve Elhalka şövalyelerinden bir kısmı aylık nakdî ücret alıyorları. (amakiya).

(57) İlk halifeler zamanında iptidâî madde halinde tahsisat için, meselâ Ebû Yusuf'a bak, S 84, II, 10-13, Elbelâzerî S. 131-457, 465-6; Memlûkler zamanında Subh, IV, S 51, II-VII, 17-19.

(58) Bu bilhassa aşağı Mısırda kaide idi.

(59) Bir an'aneye göre Halife Ömer Babil topraklarının arab fatihleri arasında taksimi projesinden vazgeçti. Çünkü nüfus tahriri gösterdi ki, bu fatihlerden herbiri ancak 2-3 köylü alabiliyordu. (Ebû Yusuf, S 43, II. 1-3) Memlûkler zamanında küçük fiyefler ekseriyetle onları idare eden büyük feudataire'lerin himayesinde idiler. (Daha yukarıya bak).

(60) Halifelerin fethedilmiş memleketleri fütuhata iştirak eden askerler arasında paylaşmayı menederken ileri sürdükleri resmî sebep (saik) bu idi.

(61) Bir "Mültezim bi enva-il-akmişe" (kumaş tüccarı) nın da bir arazi mültezimi gibi sabit kanunî bir istifadesi (faiz) vardı (Elcebretî, IV, S, 95, II, 15-16) ve onun gibi hazineye sabit bir taahhüt ödüyordu.

(62) Mısır Memlûklerine ait toprakların birinci Selim tarafından musaderesinden sonra: İbn İyas, S. 242, II, 16-19 (Solde'in zeyli). Mehmet Ali tarafından iltizamların musaderesinden sonra: Elcebretî, IV, s 109, II, 31-32; S 154, I, 11, S 203, I, 32; S 222, II, 6-8 (ömürlük irad, evvelki irad gibi faiz adile tanımlıdır.) İltizamın ölçüsü onun faizi idi. (Elcebretî, I, S 150, I, 33, III, S 267, 16, I.).

(63) İbn Yahyâ tarafından zikredilen bütün menşurlere bak.

(64) "İhtama-bi-'ata" (İbn İyas, IV, S 381, I, 1 1; V, S 110, I 18).

(65) Hicrî 715 e kadar Hama beyliğinde oturmakta olan İsmailîler, Memlûk sultanının himayesinde idiler. (Ebul-Feda, tarih, 1286 tab'ı, "hicrî" IV ,S 79, II, 5-7.

(66) İbn İyas, IV, S 123, II 2-3.

(67) İbn İyas, V S 15, I. 89, (S. 19, I, 5).

(68) 1297-298 den evvel Elhalka şövalyelerinin toprakları, harp zamanında bu şövalyelere kumanda eden emirlerin himayesinde idiler (Hitat, I, S 88, II, 5-10.

(69) Zahirî, S, 98, I. 16; S 107, I, 8; S 108, I, 7; S 109, II 12-13, S. 130, I. 12; İbn Tanrıbirdi, Nücum, VI, S 585, II, 9-10, 15; Havadis, S 253, •I. 15; S 318, I, 23, İbn İyas, I, S 159, 41.

(70) Elcebretî II, S 116.

(71) Elcebretî I, S 180, I 32.

(72) Elcebretî I, S 349, I 14.

(73) Elcebretî I, S 347, II 18-19; S 348, II, 28-29.

(74) Elcebretî IV, S 68, II 20-24 (Bu muafiyet 1223 de kaldırılmıştır.)

(75) Maamafih Memlûk devletinde "Emirlerin memlûkleri" gibi istisnalar vardı.

(76) Garp zadeğân aile isimlerinde (irsî fiyefine ait olan) "de" kelimesile Memlûk feodal isimlerinde (eski şahsî efendisine ait olan) "min" kelimesi arasındaki fark. Arslan yürekli Rişard tarafından ifade edilen tarif (kadı Bahaeddin tarafından zikredilmiş, Kahire tab'ı 1346 hicrî S. 228, II 2-3 ve Ebû Şâme tarafından II S 242, II 7-8: "Frankların prensipi şuydu ki eğer birisi başka bir burg verecek olursa bu onun vassalı olurdu, (tabi ve gulâm)").

(77) Van Berckem, p. 27, 72.

(78) Hitat, I, S 85, II 37-39.

(79) Hitat, I, S, 82, I, II (Subh XIII, S, 60, II 9-11) Mısırdaki son tetkik, Salâhaddin'in 572/1176-7 de yaptığı kadaströ vesilesile olmuştur. Bu kadaströ prens Ömer Tosun tarafından yapılan Mısırkadaströleri listesinden kaldırılmıştır: (Mémooires sur les finances de l'Egypte depuis les Pharonus jusqus à nos jours — Mémoires présentés à l, Institut d'Egypte t. VI, p. 114, Le Caire 1924), Bu vesile ile tesbit edilen haraç miktarı hakkında bak: Subh, III, S, 452-454.

(80) Ebû Yusuf (S. 57, I 17- S, 58, I, 14) pazar fiyatlarının iktisadî sebeplerden müstakil olarak, Allah tarafından tayin edilmiş olduğunu ve binanaleyh devletin ona karışmaması lâzımgeldiğini kabul ediyor.

(81) Salâhaddin zamanında hükümet henüz köylüyü feudataire'lere karşı müdafaayı kendi vazifeleri arasında telâkki ediyordu.

(82) Hitat, I, S, 86, II, 37-39.

(83) Elcebretî, IV, S, 207, II, 14-17.

(84) Elcebretî, IV, S, 68, I, 28; S, 191, I, 30; S, 207, II, 19, 31; S, 208, I, 1.

(85) İbn İyas, V, S, 372-373. Elcebretî II, S, 68, I, 28; S, 191, I, 30; S, 207, II, 31, 33.

(86) İbn İyas, IV, S, 125, II 6-8. Bu metin, ihtimal 651 - 1253 denberi, Mısırdaki serf telâkki edilmiş olan bedevî çiftçilerle meşgul oluyor. (Hitat, I, S, 85, I, 37), (Sülûk, I S 41-42: "o zamandanberi bugünkü vaziyette bulunuyorlar.") Bununla beraber onların içtimaî vaziyeti filiyatta fellâhlarınkinden daha yüksekti, Zira kabilelerinin reisleri feodal sınıfa mensuptular.

(87) Mısır hakkında: Elcebretî, IV, S 81, I, 22; S 109, I, 25; S 207; I. 16. 18000 Mısırlı fellâhın Acre (Antakya) eyaletine firarı ve valinin onları teslimden imtinayı Filistin ve Suriyenin Mehmet Ali tarafından istilâsımın resmî âmilleri oldu. Suriye hakkında: Asad J. Rustom, Materials for a corpus of Arabic documents relating to the history of Syrica under Mehmet Ali Pasha (adv. notice) Beirut, 1928. p. 12. No. 8.

(88) Başlıca şeker kamışı zeriyyatında ve ehli salıp tarafından zaptedilen mintakalarda kullanılmıştı. (Subh, XIII, S, 34, sütun 3, II, 1-7; VIV, S 33, II, 1-2; S, 44, I, 17) İbn Yahyâda bak. S. 112, II, 112-16.

(89) Elcebretî, III, S, 173, II, 7-8; IV, S, 207, II 17-20 The Earl of Cromer, Modern Egypt, 2 édit. p. 23, 39.

(90) Nizamül-Mülk, Siyasetname. Fasil 5 (Schefer tab'ı, Farisî metin, S, 28).

(91) Hammer - Purgstall - a) Ceschichte des Osmanischen Reichs, 2° éd. II. p. 343-344; b) Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, I, p. 180 - 327.

(92) İslâm Ansiklopedisinde Grohmann'ın (Timar) makalesine bak.

(93) Tischendorf, p. 48-49.

(94) Aron Curland, Grundzüge der Muhammedanischen Agrarverfassung und Agrarpolitik mit besonderer Brücksichtigung der Türkischen verhältnisse, Dorpat, 1907.

(95) Bu görüş zaten evvelce Volney tarafından (II, S 372) ifade edilmişti: "Köylüler hükümetin istibdadı altında ezilmişlerdir, fakat feodalitenin servajı ile düşkün bir hale gelmiş değillerdir." İhtimal ki, Türkiyede köylülerin vaziyeti hakkında bir şeyler biliyordu, fakat vaziyetin orada tamamen farklı olduğunu ve Suriyede işletmek üzere icarın pek kısa sürmesi, o zaman çiftçileri daima angarya işlerinde serf kullanmak ve kaçakları zorla getirmekten menettiğini anlıyamıyacak derecede, Mısırdaki ikameti pek az sürmüştür. Lübna'da servaj ekseriya feodalle köylüyü birleştiren kabile rabitaları ile mutedil bir hal almıştı, fakat bu 1854 köylü ihtilâli ile (Şimali Lübna'da) ve 1856 nizamnamesile (Cenubî Lübna'da) kalkmıştır.

(96) Ebû-Yusuf, S. 69, I. 16, S. 70. I. 8.

(97) Bu kasabalara ahyaf, müfredi Hayf deniyordu (Zahirî. S 16, I, 16.

(98) Hariciler "himaye gören" çiftçilerin vaziyetini, arabların toprak mülküne sahip çiftçileri derecesine koymak istiyorlar, ve haraç ile öşürü her yerde aynı olan bir arazi vergisi yerine koyuyorlardı. (Ebû Yusuf, S 70, II, 10-11). Bu ihtimal ki onların Abbâsî inkılâbı sırasında Horasandaki muvaffakiyetlerinin izahıdır.

(99) M. N. Rostislavov, Esquisse des formes de la proptiété territoriale et de la question agraire dans la province de Turkestan (en russe) Pétersbourg, 1879.

(100) Suriye ve Filistine öşür ancak 19 uncu asıra doğru Türkiyenin diğer ziraat ve vergi müesseseleriyle beraber idhal edilmiştir. Haraç topraklarından alınan bu öşrü halifeler zamanında allodiale toprakların malikleri tarafından ödenen öşürle karşılaştırmamalıdır.

(101) A. N. Poliak, Le caractère colonial de l'Etat mamelouk (R. E. I. 1935, p. 238-239) "kalân" yerine "klân" okunacak — Quatremère, Histoire des Mongols de la Perse, écrite en persan par Rashid-eddin, Paris, 1836, n. 85, p. 257, 259.) qalân kelimesini "vergi" bir mükellefiyet (tribut) diye terceme ediyor.

(102) Arab - Memlûk metinleri bu kelime ile "bey" unvanını tercüme ediyorlar ki, Memlûk Türkçesinde şeklinde yazılıyor. (Elminhal-essafi, II, Paris 2069, yaprak 43, S. 1, I, 13), yahut da şeklinde yazılıyor (Elminhal-essafi, bu kelime), (bay) a gelince İbn Tanrıbirdî'ye göre Elminhal-essafi, V. Paris, 2072, Yaprak 4, S 2, II, 12-15) mânasına büsbütün farklı idi: "Çok mes'ut".

(103) Hitat, II, S 219, I, 33, Subh, XIII, S 117, II, 13-14.

(104) İslâm tetkikleri memuasında (R. E. I. 1934, p. 265), Kasırvanın Memlûkler tarafından zaptı tarihine ait menbalardaki karışıklıktan bahsettim. Öyle görünüyor ki bu karşılığa sebep olan Kasırvanın fethi ile diğer bir mntakanın Jibal az Zaniniyyin veya Amal az Zanniyyin'in fethinin birbirine çok yakın zamana ait olmasıdır. Kasrevan o zaman bir dürzi mntakası olduğu halde (Ettarif, S 161, II, 16-17 = Subh, XII, s. 284, I, 18 Famiya ve Miş-yaf arasında bulunan Âmal az Zinniyyin'in (Subh, IV, s. 148, I, 10) ahalişi âşikâr ve gizli olarak nuseyrî idi (Ebül-Feda, IV, S 54, I, 12) Kasırvanın zaptı 699-1300 senesinde (R. E. I. 1934, p. 265) Amal-az Zinniyyin'in zaptı 750-106 snesinde (Ebül-Feda, IV, S 54, II, 9-14) olmuştur.

(Revue des Etudes İslamiqus'in 1936 yılı, III üncü defterinde neşredikldikten sonra, ayrı basım olarak çıkarılmıştır.)

N O T

(1) A. N. Poliak'ın bu makalesi Belleten'in 19 uncu sayısında (Cild: 7, temmuz 1941) M. Fuad Köprülü tarafından tenkit edilmiştir. (Orta zaman Türk - İslâm feodalizmi) Muharrir bu yazısında Becker ve J. Deny'nin aynı mevzudaki tetkiklerini medhettikten sonra Poliak'ın makalesine şiddetle hücum ediyor. Bu arada başlıca ileri sürdüğü deliller islâm feodalizminin yalnızca Mısıra ait tetkiklerle aydınlanamayacağı, Türk - Moğol kaynaklarının bilinmemesi; toprak mülkiyeti, şehir ve köy, içtimai sınıflar gibi esaslı meselelere çok şathî ve karışık bir şekilde temas edilerek geçilmiş olmasıdır. Buna mukabil muharririn islâm feodalizminin tek şekille izah imkân-sızlığına dair esas fikrini takdirle zikrediyor. F. Köprülü bu makalesinde islâm feodalizmi, hattâ umumiyetle feodalizm hakkında ileri sürülen fikirlere karşı fazla sceptique bir dil kullanıyor; tariflerin birbirini tutmadığı hakkında tesadüfî birkaç misal veriyor. Bu meselenin ehemmiyetini göstermek için yapılan tetkiklerin sathîliği üzerinde ısrar ediyor, ve bu arada Selçukî devrinin ikta' sistemi hakkında birkaç satır söyler ve tarihin ekonomik âmillerinden bah-

sederken de pekâlâ aynı derecede doğmatik konuşabiliyor. Daima bibliyografi eksikliğinden şikâyet ettiği sırada Altunordu ve Orta Asya Türk devletlerine dair okunması imkânsız birçok Rusça eserin zikredilmiş olduğunu görüyoruz.

Hasılı bu makale muharririn istikbale ait büyük vaidlerinden başka yeni birşey vermemektedir.

(2) Ömer L. Barkan son senelerde Osmanlılarda toprak sisteme ait makalelerinde bu meseleye muhtelif vesilelerle temas etmektedir. Devlet arşivinden çıkardığı vesikaları neşrettikçe kanaatleri günden güne inkişaf etmekte ve bazan değişmekte olan çalışkan muharririn şimdiye kadar en çok tekerrür eden esas fikrini şu suretle hulâsa edebiliriz: Garpte olduğu gibi şarkta da aynı vasıfları gösteren bir feodalizm yoktur. Osmanlı arazi teşkilâtı bunu isbat eder. Biz toprak meselelerini tamamen devletçi bir şekilde tanzim etmişiz; servage'in teşekkülüne meydan vermemişiz. "Sahibi arz" ile köylü arasında ihtilâf olduğu zaman meseleyi devleti temsil eden kadı halleder. Halbuki garpte kaza hakkı derebeyine aittir.

Ömer Barkan'ın bütün Osmanlı, hattâ İslâm âlemine teşmil ettiği bu izah şeklinin hâdiselere uymadığını İslâm âlemine ait tetkiklere girmeden yalnızca Osmanlı tarihi bile göstermeye kâfidir. Osmanlı imparatorluğunun her tarafında ve her zaman bu kaide aynı şekilde cari olmamıştır. Eflak, Buğdan, Sırbstan, şark vilâyetleri, Suriye, Mısır, ilâh... Daima arazi idaresi bakımından birbirinden oldukça ayrı kaidelere bağlanmışlardır.

Nitekim Poliak'ın bu neşrettiğimiz tetkiki aynı tezi müdafaa etmekte olduğu gibi, onu şiddetle tenkit eden F. Köprülü hiç olmazsa yalnız bu noktada onunla beraber olduğunu itiraf etmektedir. Şunu da ilâve etmeliyiz ki, İslâm - Türk dünyasında feodalizm nasıl tam bir vahdet göstermiyorsa garpte de feodalizmin her yerde aynı denebilecek bir şekli yoktur. Akdeniz sahilindeki feodalizm ile, Şimal denizi sahilinin serbest şehirleri, orta Almanya ve Rus feodalizmi arasında farklar vardır. Nitekim aynı fark milletler ve imparatorluklar arasında da vardır. Fakat bunun böyle olması "millet" diye bir cemiyeti ve büyük sanayi diye bir istih-sal şeklini tetkik etmemize manî olmuyor.

(3) A. N. Poliak'ın makalesinde ilişilecek bazı esaslı noktalar vardır. Muharririn yalnız Mısır kaynaklarına dayanarak bunu İslâm dünyasına teşmil etmesi gibi bir zâfını şimdilik bir tarafa bı-

rakarak daha ziyade usule ait olan bu noktalar üzerinde durmalıyız.

a. — Polik İslâm feodalizminde - yukarda zikrettiğimiz hususiyetin - “şehirlerde temerküz” den ileri geldiğinde ısrar ediyor. Fakat bizzat bu şehirlerde temerküzün neden doğduğunu izah edemiyor. Bu nihayet meçhulü meçhulle tarif etmekten ibarettir. Eğer şehirlerde temerküz bu halî meydana getiriyorsa, neden dolayı Türk - Moğol sistemi diğer sistemlerden ayrılmaktadır. Türk imparatorluğunun istilâ sahası üzerinde aynı hâdise görülmüyor mu?

b. — Roma imparatorluğundan İslâm hukukuna intikal gayet doğmatik ve basit bir lisanla ifade edilmiş, ve mesele bu suretle halledilmek istenmiştir. Roma hukukunun İslâm hukukuna tesiri olduğundan çok bahsedilir. Fakat bunun derecesi, şekli, mahiyeti hiçbir yerde sarîh bir surette tetkik edilmiş değildir. Nitekim Goldziher’de *Le dogme et la loi de l’Islam*’da aynı tesirden - izah etmeksizin - bahsetmekte idi. Halbuki hakikatte “Sultan iklimürüm” olan Türk imparatorlarının Roma - Bizans tesirlerinden büyük nisbette mülhem oldukları söylenebilir. Fakat bu tesir ne Ch. Diehl ve Hammer’denberi söylendiği kadar hudutsuzdur, ne de F. Köp-rülü’nün bir makalesinde iddia ettiği kadar sıfırdır. Onun hududunu ve derecesini tayin etmek hukukçu ve iktisatçılarımızın tetkik mevzuu olacak en mühim meselelerden biridir.

c. — Poliak bütün izahlarında coğrafi âmîle birinci derecede yer ayırıyor. Şark cemiyetlerinde feodalizmin aldığı şekli daima coğrafi şartlara bağlamak istiyor. Tabiat insan cemiyetinin içinde yaşadığı iş muhiti olmak bakımından şüphesiz mühim bir âmildir. Fakat onun şeklini tayin ve izah için kâfi değildir. Aynı topraklarda tarihin muhtelif devirlerinde medeniyetlerin doğup batması, aynı toprakların bazan inkişafli bir medeniyete, bazan kapalı ve geri bir cemiyete beşik olması coğrafi âmilin ancak tarihin fonksiyonu olarak mütalea edilmesi lâzımgeldiğini gösterir. Geniş bir sosyoloji meselesi olan bu noktayı burada derinleştirmeden yalnızca Poliak’ın kendi tarihimize dair izahlarında neden dar görüşlülüğe kapıldığını işaret ederek geçelim.